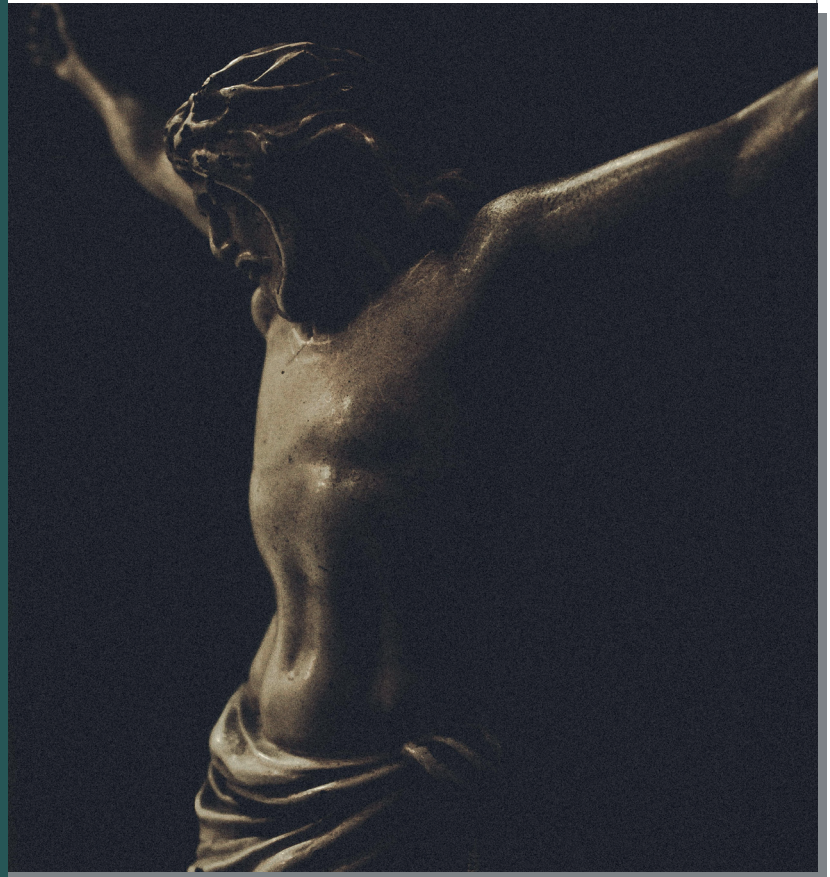

O wolność wyznawania
religii we współczesnym
świecie.

Przeciwdziałanie przyczynom
dyskryminacji i pomoc
prześladowanym na przykładzie
chrześcijan

Maria Moulin-Stożek

Prześladowanie, dyskryminacja czy uprzedzenie? Taksonomia działań i zaniechań wymierzonych przeciwko wyznawcom religii

[Wykonano na zlecenie Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości]
Warszawa 2019

Spis treści

Abstract / 3

Wstęp / 3

1. Prześladowanie / 5
 - 1.1. Prześladowanie w międzynarodowych instrumentach praw człowieka i prawie polskim / 5
 - 1.2. Typologia szkody jako znamienia prześladowania / 7
 - 1.3. Ocena dotkliwości szkody / 9
 - 1.4. Ocena braku legitymizacji / 10
2. Dyskryminacja / 11
 - 2.1. Dyskryminacja w prawie międzynarodowym i prawie polskim / 11
 - 2.2. Instytucjonalna dyskryminacja religijna / 17
3. Uprzedzenia / 18
 - 3.1. Formy uprzedzeń / 18
 - 3.2. Konsekwencje uprzedzeń dla społeczeństwa i jednostki / 19

Podsumowanie / 20

Bibliografia / 22

Abstract

Some of the most important constitutional law principles of democratic societies include the principle of religious freedom and the principle of secularity. However, in many countries these principles are not being followed, which may lead to violations of human rights. Actions and omissions in this context may be carried out by state institutions, individuals and non-state actors and have wider societal consequences. For instance, state imposition of religious beliefs may affect not only the rights of religious minorities, but also other minorities and women. The purpose of this report is to create a taxonomy of these actions and omissions to help develop an adequate response. This report was requested by the Institute of Justice of the Ministry of Justice.

Wstęp

Działania i zaniechania wymierzone przeciwko wyznawcom religii są powszechnym zjawiskiem we współczesnym świecie. Wiele grup terrorystycznych powołuje się na religię, aby usprawiedliwić swoje zbrodnie, takie jak: masowe zabójstwa, tortury, przemoc seksualną, niewolnictwo lub systematyczne niszczenie niektórych wspólnot religijnych.¹ Inne działania mogą obejmować nękanie mniejszości religijnych, niszczenie cmentarzy i miejsc kultu, zagarnięcia ziemi lub nieruchomości osób należących do mniejszości religijnych.² Przypadki zabójstw wyznawców religii oraz ataki fizycznie lub werbalnie odnotowano również na gruncie europejskim. Oprócz tych jaskrawych form wrogości względem osób wierzących donosi się również o bardziej subtelnym jej formach takich jak zwalnianie z pracy czy usuwanie z uczelni za poglądy religijne.³ Dodatkowo wyznawcy religii często muszą zmagać się z niekorzystnymi reakcjami afektywnymi lub ocenami ich wspólnoty religijnej i jej członków, co również wywołuje szereg negatywnych konsekwencji. Te działania i zaniechania mogą być dokonywane przez instytucje państwowe, osoby fizyczne jak i podmioty niepaństwowe.

Przeciwdziałanie działaniom i zaniechaniom skierowanym przeciwko wyznawcom religii odgrywa istotną rolę w zapewnieniu otwartego i tolerancyjnego państwa. Działania te mogą stanowić naruszenie wolności religijnej zagwarantowanej w prawie międzynarodowym, w prawie regionalnym oraz w prawie krajowym. Państwa mają obowiązek nie tylko nie naruszać prawa do wolności religii, ale także aktywnie zapobiegać naruszeniom tej wolności przez osoby fizyczne i podmioty niepaństwowe.⁴

[1] UN Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief*, 29 grudnia 2014, A/HRC/28/66/. Dostępne na: <http://www.refworld.org/docid/54f432530.html>.

[2] Ibidem.

[3] Ibidem.

[4] Special Rapporteur on freedom of religion or belief, *Interim report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief A/71/269*, 2 sierpnia 2016. Dostępne na: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Religion/A-71-269_en.pdf.

Gdy naruszenia te stanowią przestępstwa, sprawcy powinni zostać ukarani a osoby, których prawa zostały naruszone powinny otrzymać wsparcie. Działania takie powinny się spotkać z jednoznacznym potępieniem państwa. Poziom potępienia państwa dla tych działań i zaniechań będzie jednak zależał od poziomu dolegliwości zadanej członkom danej grupy religijnej.

Celem niniejszego raportu uporządkowanie terminologii, aby pomóc w opracowaniu adekwatnej reakcji na zachowania wymierzone przeciwko wyznawcom religii. W ramach tych zachowań nie mieszczą się takie, które odnoszą się do krytyki religii. Przykładowo, w kontekście europejskim wydaje się, że działania antychrześcijańskie są nie tyle niechęcią do chrześcijan, co strachem przed wpływem religii na życie publiczne oraz prywatne. Te uprzedzenia to często po prostu zarzuty względem chrześcijaństwa. Przykładowo niechęć do religii katolickiej może być wywołana lub usprawiedliwana skandalami seksualnymi w Kościele, mimo iż jest to problem kryminologiczny, a nie problem natury religijnej, podobnie jak w przypadku stereotypów i uprzedzeń w kontekście innych religii, które też często nie mają charakteru religijnego. Nie ma jednej konkretnej grupy atakującej chrześcijan – mogą to być osoby zarówno o poglądach lewicowych jak i prawicowych, osoby o poglądach ateistycznych, jak i wyznawcy innych religii. Dla Rumperta Schrotta, który termin chrystianofobia (lub chrystofobia) odniósł do prześladowań chrześcijan w radykalnych krajach islamskich i komunistycznych termin ten oznacza *politykę prześladowań w kontekście chrześcijaństwa*⁵. Polityka ta składa się z szeregu działań mających na celu redukcję bądź eliminację wpływu chrześcijaństwa na społeczność. W niektórych częściach świata przybierają one formę ludobójstwa. W tych miejscach nie ma znaczenia to, czy ktoś jest wierzącym, religijnym chrześcijaninem, gdyż represje obejmują również osoby, które mogą zostać w jakikolwiek sposób zidentyfikowane jako chrześcijanie np. poprzez posiadane imię lub mieć podłoże etniczne, a niekoniecznie religijne. Za chrystianofobię nie powinno się więc uznawać wyłącznie krytycznej postawy wobec chrześcijaństwa, ale byłoby to raczej przekonanie, że chrześcijaństwo jest zagrożeniem oraz wrogą ideologią, którą należy zwalczać.

W przypadku zarówno islamofobii jak i antysemityzmu wielu autorów doszukuje się związków z rasizmem lub rasizmem kulturowym⁶. Często trudno jest ocenić, czy odrzucenie danej osoby jest związane z identyfikacją danej osoby jako obcokrajowca, osoby o ciemnym kolorze skóry lub np. jako Araba. W Europie chrystianofobia, w przeciwieństwie do islamofobii czy antysemityzmu nie ma kontekstu rasistowskiego. Z wyjątkiem osób duchownych chrześcijan nie da się w Europie zidentyfikować poprzez wygląd fizyczny, jak w przypadku innych religii, których wyznawcy mogą wyróżniać się w społeczeństwie poprzez stój. Brak różnic w wyglądzie fizycznym może mieć wpływ w krajach zachodnich na relatywnie mniejszą liczbę dokonywanych ataków na chrześcijan niż na wyznawców innych religii, ale jednocześnie sprawia, że wśród chrześcijan duchowieństwo może być na takie ataki najbardziej narażone.⁷ Termin „chrystofobia” niekiedy (podobnie jak określenie „islamofobia”) jest uznawany jednak przez niektórych za niedokładny.⁸ Jak podkreślają przeciwnicy używania tego terminu, „fobia” oznacza „irracjonalny strach”, natomiast problemem nie jest strach, a stosowanie przemocy i dyskryminacja.⁹ Ponadto odnotowano, iż termin może być użyty w celu zamknięcia debaty oraz może zaskutkować wystąpieniem zjawiska „inflacji fobii” czyli istnienia problemu konkurujących ze sobą zgromadzeń różnego rodzaju ofiar w społeczeństwie, gdzie każda grupa w kraju „będzie chciała własnej fobii”¹⁰.

[5] Schrott R., *Christianophobia: A Faith Under Attack*, Erbury Publishing 2012.

[6] Gingrich, A. (2005). Anthropological Analyses of Islamophobia and Anti-Semitism in Europe. *American Ethnologist*, 32(4), 513–515; Taguieff P-A (2004) *Rising from the Muck: The New Anti-Semitism in Europe*. Ivan R. Dee.

[7] Por. Allen, C., Isakjee, A. And Young, O. (2013), *Understanding the Impact of Anti-Muslim Hate on Muslim Women*, Birmingham: University of Birmingham; Allen C. (2020) *Inside, Outside and Face to Face: Methodological Approaches to Researching Islamophobia*. In: Reconfiguring Islamophobia. Palgrave Hate Studies. Palgrave Pivot, Cham.

[8] Christian Concern, *Why not to use Christophobia?* 18 września 2019 r. Dostępne na: <https://christianconcern.com/comment/why-not-to-use-christophobia/>

[9] Ibid.

[10] Ibid.

Ponieważ na określenie działań i zaniechań wymierzonych przeciwko wyznawcom religii w literaturze i prasie często stosuje się rozmaite terminy w sposób niejednorodny, niniejsza taksonomia ma na celu zdefiniowanie, doprecyzowanie i kategoryzacje pojęć określających działania i zaniechań wymierzonych przeciwko wyznawcom religii. Terminologia została uporządkowana biorąc pod uwagę kategorię dolegliwości wyrządzonej szkody. W raporcie skupiono się na rozróżnianiu w oparciu o formy tych działań i definicje funkcjonujące w prawie i w literaturze. W ten sposób wyodrębniono trzy pojęcia: prześladowanie, dyskryminacja i uprzedzenia wyznawców religii, które zostaną po kolei omówione w niniejszym opracowaniu. Prześladowanie, dyskryminacja i uprzedzenia zawsze są wymierzone przeciwko wyznawcom i nie będą odnosiły się do sytuacji, kiedy krytykowana jest religia. Sprawia to, że przy takiej taksonomii zachowana zostanie możliwość krytyki religii. Taksonomia tych pojęć biorąc pod uwagę dolegliwość szkody ma znaczenie dla ustalenia sposobów reakcji na ten problem.

1. Prześladowanie

Prześladowanie w prawie międzynarodowym jest uregulowane w Konwencji dotyczącej statusu uchodźców sporządzonej w Genewie dnia 28 lipca 1951 r.¹¹ (zwaną dalej: Konwencją Genewską) w odniesieniu do spraw z zakresu ochrony uchodźców. Konwencja ta jednak nie definiuje samego pojęcia prześladowania, a jedynie przyznaje ochronę osobom dyskryminowanym z różnych powodów tylko wtedy, gdy ta dyskryminacja przybiera formę „prześladowania”.

Pojęcie prześladowania nie jest zdefiniowane w prawie międzynarodowym tj. w Konwencji Genewskiej. Jednym z powodów braku doprecyzowania pojęcia „prześladowanie” w tej Konwencji jest fakt, iż nie jest to pojęcie, które można by było łatwo zdefiniować, szczególnie biorąc pod uwagę, iż często zależy ono od okoliczności. Różnorodność tych okoliczności wydaje się być niekończąca. Natura prześladowań i rozumienie tego pojęcia są, według niektórych autorów, zmienne.¹² Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto definicję prześladowań zaproponowaną w literaturze przez Scotta Rempella, zgodnie z którą prześladowanie (ang. „persecution”) to bezprawne wyrządzenie wystarczająco poważnej szkody (ang. „the illegitimate infliction of sufficiently severe harm”)¹³. Jest to definicja, która potencjalnie mogłaby zostać wykorzystana w praktyce z uwagi na szerokie ujęcie działań, które mogłyby zostać potraktowane jako prześladowania.

1.1. Prześladowanie w międzynarodowych instrumentach praw człowieka i prawie polskim

W polskim prawie kwestia prześladowania jest ujęta w ustawie z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej¹⁴ (zwaną dalej: ustawą o udzielaniu cudzoziemcom ochrony). Ocena prześladowania w polskim systemie prawnym jest oceniana przez pryzmat praw człowieka. Zgodnie z Art 13 par. 3 prześladowanie musi stanowić poważne naruszenie praw człowieka, szczególnie tych praw, których uchylenie jest niedopuszczalne zgodnie z art. 15 ust. 2 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.¹⁵ (zwaną dalej: Europejską Konwencją Praw Człowieka). Znajomość i zrozumienie

[11] Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r. (Dz.U. z 1991 r., nr 119, poz. 515).

[12] Ramji-Nogales, J., Schoenholtz, A.I. i Schrag, P.G., (2007). Refugee Roulette: Disparities in Asylum Adjudication, 60 *Stanford Law Review* 295; Rempell S., (2013). Defining Persecution, *Utah Law Review* 283.

[13] Rempell S., (2013). Defining Persecution, *Utah Law Review* 283.

[14] Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2006 r. nr 234, poz. 1695, ze zmianami).

[15] Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284 i 285 ze zmianami).

międzynarodowego prawa dotyczącego praw człowieka jest zatem ważnym narzędziem dla polskich decydentów w ocenie, czy określone czyny stanowią prześladowanie.

Prześladowaniem jest też kulminacja różnych działań lub zaniechań, jeżeli są dotkliwe (art. 13 par. 3 ustawy o udzielaniu cudzoziemcom ochrony). Ustawa nie precyzuje dokładnie czym jest prześladowanie, a jedynie ogranicza się do podania przykładów takich działań. Zgodnie z art. 13 par. 3 prześladowanie może polegać w szczególności na:

- 1) użyciu przemocy fizycznej lub psychicznej, w tym przemocy seksualnej
- 2) zastosowaniu środków prawnych, administracyjnych, policyjnych lub sądowych w sposób dyskryminujący lub o charakterze dyskryminującym;
- 3) wszczęciu lub prowadzeniu postępowania karnego albo ukaraniu, w sposób, który ma charakter nieproporcjonalny lub dyskryminujący;
- 4) braku prawa odwołania się do sądu od kary o charakterze nieproporcjonalnym lub dyskryminującym;
- 5) wszczęciu lub prowadzeniu postępowania karnego albo ukaraniu z powodu odmowy odbycia służby wojskowej podczas konfliktu, jeżeli odbywanie służby wojskowej stanowiłoby zbrodnię lub działania, o których mowa w art. 19 ust. 1 pkt 3;
- 6) czynach skierowanych przeciwko osobom ze względu na ich płeć lub małoletniość.

Prześladowanie z uwagi na podglądy religijne ma szczególne miejsce w polskim systemie prawnym. Katalog powodów prześladowań religijnych jest również otwarty i obejmuje (art. 14 par. 3 ustawy o udzielaniu cudzoziemcom ochrony):

- a) posiadanie przekonań teistycznych, nieateistycznych lub ateistycznych,
- b) udział lub powstrzymanie się od udziału w obrzędach religijnych, sprawowanych publicznie lub prywatnie, indywidualnie lub zbiorowo,
- c) inne akty o charakterze religijnym, wyrażane przekonania lub formy zachowania indywidualnego lub zbiorowego, wynikające z wierzeń religijnych lub z nimi związane.

Za prześladowania z powodu religii uznać można więc na przykład zakaz udziału w modlitwach czy obrzędach, zakaz przynależności do określonej grupy religijnej, zakaz nauczania religii, poważne przypadki dyskryminacji z uwagi na praktykowanie religii prywatnie lub publicznie, członkostwo we wspólnocie religijnej, przymusowe konwersje, dyskryminacja czy wymuszanie udziału w praktykach religijnych. W prawie międzynarodowym przy ustalaniu prześladowań przyjmuje się, iż nie ma znaczenia, czy osoba doświadczająca prześladowań należy do mniejszości religijnej lub większości religijnej.¹⁶ Prześladowania mogą być międzyreligijne (skierowane przeciwko wyznawcom lub wspólnotom różnych wyznań), lub wewnątrzreligijne (w obrębie tej samej religii, ale między różnymi odłamami).¹⁷ Te działania muszą mieć jednak wystarczająco poważny charakter, żeby być uznane za prześladowanie.¹⁸

Prześladowania nie są jasno zdefiniowane w polskim systemie prawnym. Oceniając działanie lub zaniechanie powinno się wziąć pod uwagę trzy znamiona tego pojęcia:

- a) wyrządzenie szkody
- b) dotkliwość szkody

[¹⁶] Par. 12, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Genewa 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.

[¹⁷] Ibidem.

[¹⁸] Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *Refugee Status Determination Identifying who is a refugee*, Genewa 2005, s. 36. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/uk/publications/legal/43144dc52/self-study-module-2-refugee-status-determination-identifying-refugee.html>; Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Genewa 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.

c) brak legitymizacji.

Te znamiona będą po kolei omówione w dalszej części opracowania.

1.2. Typologia szkody jako znamienia prześladowania

Ponieważ nie jest możliwe stworzenie katalogu wszystkich typów prześladowań, centralnym pojęciem dla oceny, czy dane działanie bądź zaniechanie jest prześladowaniem jest pojęcie szkody.¹⁹ Możemy wyróżnić następujące typy szkody:

- 1) Szkada wynikająca z przemocy fizycznej
- 2) Szkada wynikająca z przemocy psychicznej
- 3) Szkada wynikająca z przemocy seksualnej
- 4) Szkada wynikająca z przemocy ekonomicznej
- 5) Szkada wynikająca z naruszenia wolności

Przemoc na potrzeby tego opracowania jest definiowana w oparciu o definicję przyjętą przez Światową Organizację Zdrowia w Światowym Raporcie dotyczącym przemocy i zdrowia z 2002 r. (ang. „World report on violence and health”). Zgodnie z tym raportem przemoc (ang. „violence”) to „celowe użycie siły fizycznej lub przewagi, faktyczne lub zagrożenie jej użyciem, przeciwko sobie samemu, innej osobie lub przeciwko grupie lub społeczności, które skutkuje albo prowadzi do wysokiego prawdopodobieństwa zaskutkowania spowodowaniem obrażeń, śmierci, szkody psychicznej, niewłaściwego rozwoju lub ubóstwa.”²⁰ Jest to szeroka definicja przemocy, która umożliwia na objęcie pojęciem prześladowania większą ilość działań nieograniczającą się wyłącznie do szkód fizycznych. Szkada wynikająca z przemocy fizycznej czy seksualnej jest najbardziej oczywistą formą prześladowań i najpowszechniej akceptowaną przy ocenie, czy dane działanie stanowi prześladowanie. Do działań prowadzących do wyrządzenia takich szkód należą takie czynności jak: pobicia, zgwałcenie, okaleczenie czy tortury, ale także wszystkie inne formy przemocy fizycznej i seksualnej²¹. Konwencja Organizacji Narodów Zjednoczonych w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania (dalej: Konwencja ONZ w sprawie zakazu stosowania tortur)²² definiuje tortury następująco:

[...] każde działanie, którym jakiegokolwiek osobie umyślnie zadaje się ostry ból lub cierpienie, fizyczne bądź psychiczne, w celu uzyskania od niej lub od osoby trzeciej informacji lub wyznania, w celu ukarania jej za czyn popełniony przez nią lub osobę trzecią albo o którego dokonanie jest ona podejrzana, a także w celu zastraszenia lub wywarcia nacisku na nią lub trzecią osobę albo w jakimkolwiek innym celu wynikającym z wszelkiej formy dyskryminacji, gdy taki ból lub cierpienie powodowane są przez funkcjonariusza państwowego lub inną osobę występującą w charakterze urzędowym lub z ich polecenia albo za wyraźną lub milczącą zgodą. Określenie to nie obejmuje bólu lub cierpienia wynikających jedynie ze zgodnych z prawem sankcji, nieodłącznie związanych z tymi sankcjami lub wywołanych przez nie przypadkowo.

[19] Goodwin – Gill G.S., *The Refugee in International Law*, Oxford 1996, s. 73.

[20] Tłum. własne z j. ang.: “The intentional use of physical force or power, threatened or actual, against oneself, another person, or against a group or community, which either results in or has a high likelihood of resulting in injury, death, psychological harm, maldevelopment, or deprivation”; Krug E.G., L.L. Dahlberg, J.A. Mercy, A.B. Zwi i Lozano R., *World report on violence and health*, World Health Organization, Genewa 2002, s. 5. Dostępne na: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42495/9241545615_eng.pdf?sequence=1.

[21] Zob. np. raport Open Doors Polska, Światowy Indeks Prześladowań 2019, Dostępne na: <https://www.opendoors.pl/przesladowania-chrzcijan/swiatowy-indeks-przesladowan>.

[22] Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1984 r. (Dz.U. z 1989 r., nr 63, poz. 378).

W Konwencji ONZ w sprawie zakazu stosowania tortur wyraźnie odnotowano, że tortury to nie tylko sprawianie szkody fizycznej, ale także psychicznej. Szkada psychiczna może być wywołana jako skutek uboczny innego typu szkody (taką szkodą jest np. zespół stresu pourazowego). Poza szkodą psychologiczną towarzyszącą innemu typowi szkody, prześladowaniami mogą być również działania nakierowane na wywołanie wyłącznie szkody psychicznej. Taka szkodę może wywołać sama obawa wynikająca np. z groźby pozbawienia życia czy pozbawienia wolności.

Szkoda psychiczna powstała na skutek innej szkody np. fizycznej lub seksualnej może być znacznie poważniejsza niż zadany ból fizyczny. Konsekwencje psychiczne mogą trwać dłużej niż leczenie obrażeń fizycznych, a nawet mogą być nieuleczalne. Przykładowo fizyczny dotyk towarzyszący molestowaniu seksualnemu może być symboliczny, a cierpienie psychiczne wywołane przez to zachowanie może być poważne i długotrwałe. Szkada psychiczna pojawiająca się jako efekt działania polegającego na wyrządzeniu szkody fizycznej lub seksualnej może się objawiać w następujący sposób: trauma, odrętwienie psychiczne; depresja; ataki paniki; fobie; lęki; podejrzliwość; nieufność; izolacja; poczucie winy, wstydu, upokorzenia, bezwartościowości lub bezradności; utrata pewności siebie; brak zainteresowania wcześniej przyjemnymi zajęciami, które wcześniej sprawiały przyjemność; gniew; myśli o śmierci lub samobójstwie; bóle, dla których nie ma medycznych wyjaśnień; brak okazywania emocji lub okazywanie niewłaściwych emocji; nerwowość; bezsenność lub hipersomnia; omdlenia; pocenie się; słabość; zmęczenie; utrata apetytu; utrata masy ciała lub przyrost masy ciała; koszmary senne; retrospekcje; przeżywanie bólu fizycznego z powodu tego, co się wydarzyło; nadużywanie substancji psychoaktywnych (alkoholu, narkotyków itd.); agresywne zachowanie; drażliwość; wycofanie; zaburzenia seksualne; utrata koncentracji; utrata pamięci; otępienie umysłowe; powtarzające się myśli o traumatycznych zdarzeniach; pogorszenie funkcjonowania społeczno-gospodarczego i inne²³. Wykazanie doświadczania niektórych z tych dolegliwości może mieć wartość dowodową przy ocenie, czy doszło do prześladowania.

Szkoda psychiczna występuje nie tylko jako produkt uboczny przemocy fizycznej lub seksualnej, ale również jako skutek działania nakierowanego na jej wywołanie. Przykładowo działania, które sprawiają, że dana osoba żyje w strachu o siebie lub najbliższych, lub musi pozostawić swój dotychczasowy styl życia (np. wykonywanie praktyk religijnych) lub nawet kraj pochodzenia, będą również stanowić prześladowanie. Przykładowo, jeżeli znajomi czy rodzina lub członkowie grupy religijnej byli torturowani lub przytrafiła się im inna szkoda, prześladowaniem może być już sam strach przed podzieleniem ich losu. Bycie świadkiem zadawania cierpienia innym osobom, a szczególnie bliskim, stanowi szkodę psychiczną, co jest dobrze udokumentowane w literaturze. Mimo to jednak sama przynależność do konkretnej społeczności religijnej nie może stanowić wystąpienia szkody, chyba że sytuacja polityczna w danym kraju wskazuje, że członkom tej grupy grozi niebezpieczeństwo.²⁴

Warto tu też wspomnieć, że formy przemocy psychicznej mogą być uzależnione od kultury danej społeczności. Na przykład w buddyzmie tybetańskim uważa się, iż płyny ustrojowe posiadają energię duchową i nie są zużycialne. Formę tortur stosowanych przeciwko Tybetańczykom stanowiło czerpanie krwi i wylewanie jej w nieodpowiedni sposób, aby sprawić im cierpienie psychiczne, gdyż Tybetańczycy wierzą, iż poprzez takie działanie ich energia i psyche są nieodwracalnie wyczerpane.

Argumentem przeciwko uznaniu szkód psychicznych za prześladowania może być fakt, iż są trudniejsze do udowodnienia w porównaniu do szkód fizycznych. Należy jednak wziąć pod uwagę,

[23] Kessler, R.C.. (2000) Posttraumatic stress disorder: The burden to the individual and society, *Journal of Clinical Psychiatry* 61, 4–14; Krippner, S., & McIntyre, T.M. (2003). *The psychological impact of war trauma on civilians: An international perspective*. Westport, CT: Praeger Publishers/ Greenwood Publishing Group; Mautino, K.S. (2001). Health issues among detained immigrants *Journal of Immigrant Health* 3, s. 115–117; Pham, P.N., Weinstein, H.M., & Longman, T. (2004). Trauma and PTSD symptoms in Rwanda: Implications for attitudes towards justice and reconciliation *Journal of the American Medical Association* 292, s. 602–612.

[24] Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Genewa 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.

że również informacje na temat szkody fizycznej czy seksualnej mogą być uznane za niewiarygodne, gdyż często brakuje odpowiednich dokumentów do ich udowodnienia. Ponadto proces weryfikacji wiarygodności jest procesem osobnym w stosunku do procesu ustalenia, czy dane działanie jest szkodą będącą podstawą do stwierdzenia wystąpienia prześladowania.²⁵ Weryfikacja powinna być przeprowadzana w oparciu o dowody, przekonywujące wnioski i doświadczenie życiowe.²⁶

Weryfikacja wiarygodności w przypadku prześladowań religijnych nie powinna obejmować elementów wiedzy na temat danej religii. Wiedza z zakresu religii może być niedostępna z uwagi na status ekonomiczny i społeczny prześladowanej osoby, jej płeć bądź wiek. Przykładowo w niektórych społecznościach religijnych kobietom nie udziela się nauki religijnej.

Przemocą ekonomiczną jest „narzucenie poważnej niekorzystnej sytuacji ekonomicznej.”²⁷ Jak odnotowuje Rempell do tej kategorii zalicza się niewolnictwo i każdą barierę fizyczną lub psychologiczną, która uniemożliwia osobie opuszczenie miejsca pracy lub w inny sposób utrudnia podejmowanie decyzji.²⁸ Do przemocy ekonomicznej mogącej stanowić prześladowanie zalicza się również stosowanie kar finansowych, kradzież mienia, utratę pracy i przepadnięcie dochodów, a także uniemożliwienie wykonywania zawodu. Samo jednak znalezienie się w niekorzystnej sytuacji ekonomicznej nie stanowi prześladowania, gdyż musi być zrealizowany również element umyślności.

Do naruszeń wolności mogących stanowić prześladowania należą aresztowania, przesłuchania, porwania, przymusowe małżeństwa z wyznawcami innej religii, uwięzienie (np. obozy pracy w Korei Północnej) i inne środki pozbawienia wolności, monitorowanie, w tym monitorowanie emaila i danych umieszczonych w komputerze, podsłuch telefoniczny, przeszukania osobiste, jak i domu mieszkalnego oraz innych pomieszczeń. Naruszeniami wolności, które mogą stanowić prześladowania mogą być np. naruszenia wolności słowa, wolności religijnej, zakaz udziału w obrzędach religijnych i modlitwach, wyburzenie budynków kultu religijnego oraz wszystkie inne działania zmierzające do pozbawienia jednostki lub grupy do korzystania z wolności religijnej. Przy ocenie szkody należy również wziąć pod uwagę przesłanki subiektywne wystąpienia szkody. Przykładowo, jeżeli dana restrykcja religijna jest mało istotna dla jednostki, ale istotna w danej religii, jest mało prawdopodobne, aby ta restrykcja była na poziomie prześladowań. Z drugiej strony jednak, ograniczanie praktyki religijnej nie mającej znaczenia w danej religii, ale będącej szczególnie ważną dla jednostki może stanowić prześladowanie.²⁹ Jak to zostanie wyjaśnione poniżej, nie wszystkie prawa czy działania dyskryminacyjne są jednak na tyle poważne, żeby stanowiły prześladowania.

1.3. Ocena dotkliwości szkody

Aby ocenić dane działanie lub zaniechanie jako prześladowanie poza stwierdzeniem faktu wystąpienia szkody, należy ustalić również poziom dotkliwości szkody. Jest różnica między łamaniem prawa do życia wyznawców religii a np. utrudnianiem im uczestnictwa w nabożeństwach. Jedynie wyrządzenie dotkliwej szkody zostać uznane za prześladowanie.

Przy ustalaniu, czy określone czyny lub zaniechania stanowią prześladowanie należy wziąć pod uwagę, że niektóre prawa podstawowe nigdy nie mogą zostać ograniczone. Te prawa, zgodnie

[²⁵] Rempell, S., (2013) Defining Persecution, *Utah Law Review* 283.

[²⁶] Rempell, S., (2008). Credibility Assessments and the REAL ID Act's Amendments to Immigration Law, *44 Texas International Law Journal* 185.

[²⁷] Tłum. własne z j, ang.: "imposition of substantial economic disadvantage", Rempell, S., (2013) Defining Persecution, *Utah Law Review* 283.

[²⁸] Ibidem.

[²⁹] Par 15 Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Geneva 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.

z międzynarodowymi instrumentami praw człowieka, nie podlegają derogacji. Oznacza to, iż nie mogą one zostać ograniczone nawet w wyjątkowych sytuacjach. Prawa niepodlegające derogacji to m.in. prawo do życia, prawo do wolności od tortur lub okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania, zakaz niewolnictwa i poddaństwa czy prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Poważne naruszenia tych praw będą stanowić prześladowanie.

Oceny dotkliwości nie można dokonywać jednak wyłącznie w oparciu o prawa nie podlegające derogacji. Również łamanie praw podlegających derogacji może stanowić prześladowanie, jeżeli jest wystarczająco dotkliwe. Prawa podlegające derogacji to takie, z których korzystanie może być ograniczone, ale tylko w przypadku oficjalnie ogłoszonej sytuacji kryzysowej, i tylko, gdy jest to absolutnie konieczne i proporcjonalne oraz nie prowadzi do dyskryminacji. Poważne naruszenia tych praw człowieka, jeżeli są systematyczne i mają powtarzalny charakter, określane są jako „prześladowanie na podstawie kumulatywnej”.³⁰ W tym modelu ocenia się dotkliwość szkody, biorąc pod uwagę ciągłość działań dyskryminacyjnych względem danej osoby. Przykładowo, jeżeli dana osoba została kilkakrotnie lekko uderzona i obawia się o swoje bezpieczeństwo może to być wystarczający powód do oceny, że szkoda była dotkliwa. Ponadto niektóre prawa człowieka (np. prawo do pracy) nie mogą być egzekwowane we wszystkich krajach na tym samym poziomie z uwagi na różnorodny rozwój poszczególnych krajów. Jeżeli jednak jakiś kraj dyskryminuje daną grupę religijną w zakresie dostępu do tego prawa w sposób dotkliwy, może to stanowić prześladowanie, mimo iż naruszenia tego prawa w indywidualnych przypadkach nie stanowiłyby prześladowania.

Tak samo jak istnienie praw dyskryminujących dana grupę religijną nie oznacza automatycznie, że jej członkowie są prześladowani, tak samo istnienie praw chroniących wolność religijną nie oznacza braku prześladowania. Zdarza się, iż przepisy chroniące wyznawców religii nie są przestrzegane, gdyż prawo zwyczajowe które tę wolność odbiera jest implementowane w praktyce.³¹

1.4. Ocena braku legitymizacji

Samo wykazanie wystąpienia poważnej szkody nie jest jednak wystarczające do stwierdzenia wystąpienia prześladowania. Nawet okrutna i poważna szkoda (np. spędzenie wielu lat w odosobnieniu) nie musi stanowić prześladowania, jeżeli istnieje podstawa legitymizująca jej spowodowanie (np. popełnienie przestępstwa). Aby ustalić, że dane działanie lub zaniechanie jest prześladowaniem należy również dokonać oceny, czy ta czynność nie jest prawomocna. Jeżeli dane działanie jest zgodne z prawem to zasadą jest, że dana osoba nie jest uprawniona do ochrony międzynarodowej przed prześladowaniem.

Niekiedy jednak zdarza się, że osoba skazana za przestępstwo jest jednak prześladowana, a prawo karne zostało użyte w tym właśnie celu. W niektórych krajach jako przestępstwa mogą zostać stypizowane takie czyny, które są chronione w prawie międzynarodowym. Jeżeli np. korzystanie z wolności religijnej jest w danym kraju przestępstwem, wtedy osoba ścigana za taki czyn będzie objęta ochroną międzynarodową. Podobnie byłoby w sytuacji, jeżeli w ramach postępowania karnego w kraju pochodzenia brakuje podstawowych standardów lub jeżeli kara byłaby zbyt surowa w stosunku do popełnionego przestępstwa. Nie można więc wykluczyć prześladowania nawet, jeżeli działania wymierzone w daną osobę są zgodne z prawem.³²

[³⁰] Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *Refugee Status Determination Identifying who is a refugee*, Geneva 2005, s. 33. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/uk/publications/legal/43144dc52/self-study-module-2-refugee-status-determination-identifying-refugee.html>.

[³¹] Par. 18, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Geneva 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.

[³²] Ibidem.

2. Dyskryminacja

Dyskryminacja to kolejny poziom działań wymierzonych przeciwko wyznawcom religii, który z zasady powinien się różnić od prześladowań poziomem dolegliwości szkody. Jest to zróżnicowane traktowanie niektórych grup i ich członków w stosunku do innych grup i ich członków.³³ Dyskryminacja religijna może być dokonywana przez podmioty państwowe, niepaństwowe oraz osoby indywidualne.³⁴ Fizyczne ataki na wyznawców religii z uwagi na ich przynależność religijną będą stanowiły przestępstwa z nienawiści religijnej. Prawo międzynarodowe jak i krajowe chroni przed dyskryminacją (tzw. prawo antydyskryminacyjne) i osoby dyskryminowane mogą odwołać się do sądu.

Dyskryminacja może być prześladowaniem, jeżeli szkoda jest tak poważna, iż podstawowe prawa człowieka osoby jej doświadczającej są naruszone np. jej dostęp do usług zdrowotnych, edukacji czy możliwości podjęcia pracy zarobkowej. Również dyskryminacja ekonomiczna służąca do ekonomicznego wyniszczenia danej grupy religijnej będzie prześladowaniem.³⁵ Prześladowaniem raczej nie będzie dyskryminacja religijna obejmująca np. zwalnianie z pracy za poglądy religijne, jeżeli osoby te są w stanie łatwo znaleźć inne zatrudnienie.

2.1. Dyskryminacja w prawie międzynarodowym i prawie polskim

Dla oceny czym jest dyskryminacja religijna warto sięgnąć do przepisów prawa. Prawo do wolności religijnej jest zagwarantowane w Artykule 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 r.:

Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów.

Deklaracja mimo, iż stanowi istotny wkład w nie ma jednak charakteru wiążącego. Taki charakter ma Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r.³⁶ (dalej: Międzynarodowy Pakt). Naruszenia Międzynarodowego Paktu mogą być dla obywateli państw przedmiotem skargi indywidualnej przed Komitetem Praw Człowieka ONZ, jeżeli ratyfikowały one Protokół fakultatywny. W Międzynarodowym Pakcie prawa religijne określone zostały w Artykule 18 par. 1, zgodnie z którym:

Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.

Paragraf 2 tego artykułu zabrania jakiegokolwiek przymusu przy zmianie wyznania albo przekonań, a paragraf 3 Artykułu 8 Międzynarodowego Paktu zezwala na restrykcje jedynie wtedy, gdy spełnione są dwie przesłanki:

1. Ograniczenia są przewidziane przez ustawę.

[³³] Dovidio, J.F., Brigham J.C., Johnson B.T., Gaertner S.L. (1996) *Stereotyping, prejudice and discrimination: Another look*. W: C.N. Macrae, C. Stangor, i M. Hewstone (red.), *Stereotypes and stereotyping* (s. 276–319). New York: Guilford; Fiske, S.T. (1998). *Stereotyping, prejudice, and discrimination*. W: D.T. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey (red.), *The handbook of social psychology* (Vol. 2, 4 Wyd., s. 357–411). New York: McGraw-Hill.

[³⁴] Lott, B., Maluso, D. (1995). *The social psychology of interpersonal discrimination*. New York: Guilford Press.

[³⁵] Par 17 Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Geneva 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.

[³⁶] Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r. (Dz.U. z 1977 r., nr 38 poz. 167),

2. Ograniczenia są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób.

Warto zwrócić uwagę, że ograniczenia dotyczą jedynie uzewnętrzniania wyznania lub przekonań, a prawo do posiadania wybranej przez siebie religii nie może zostać ograniczone. Wewnętrznych przekonań nie można ograniczyć i są one bezwarunkowo chronione. Porównując zapisy art. 18 par. 3 z Art. 19 par 3 Międzynarodowego Paktu (wolność słowa) można odnotować, że art. 18 par. 3 nie pozwala na ograniczenia ze względu na bezpieczeństwo narodowe, ponieważ przekonania religijne i ich zewnętrzna manifestacja nigdy nie powinny być uważane za stwarzające zagrożenie dla bezpieczeństwa państwowego. Wolność religijna jest również wyjątkowo traktowana przez prawo międzynarodowe w tym kontekście, iż żadne odstępstwo nie jest dozwolone na mocy art. 4 ust. 2 Międzynarodowego Paktu w sytuacji wojny lub zagrożenia publicznego.

Czym jest wolność religijna w rozumieniu Artykułu 18 Międzynarodowego Paktu tłumaczy komentarz Komitetu Praw Człowieka ONZ z 30 lipca 1993 r.³⁷ Obejmuje ona nie tylko modlitwę, przestrzeganie i praktykowanie religii oraz jej nauczanie, ale także inne czynności, takie jak rytuały i czynności ceremonialne, budowanie miejsc kultu, demonstrowanie symboli religijnych, noszenie odpowiedniego stroju lub nakrycia głowy, wolność wyboru liderów religijnych, księży i nauczycieli religii, wolność zakładania seminariów lub szkół religijnych oraz wolność przygotowywania i rozpowszechniania tekstów lub publikacji religijnych.

W Artykule 18 paragraf 4 Międzynarodowego Paktu zagwarantowano także prawa rodziców lub opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami, a w Artykule 27 przyznano z kolei prawo do wyznawania i praktykowania własnej religii przez mniejszości religijne. Zakaz dyskryminacji mniejszości religijnych został ponadto sformułowany w Deklaracji ONZ dotyczącej praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych z 1992 r.³⁸ Zgodnie z Artykułem 4 tej Deklaracji osobom należącym do mniejszości należy zapewnić możliwość realizacji w pełni i skutecznie wszystkich ich praw człowieka i podstawowych wolności bez jakiegokolwiek dyskryminacji oraz na warunkach pełnej równości wobec prawa.

Obecnie najważniejszym dokumentem ONZ w zakresie przeciwdziałania dyskryminacji wyznawców religii jest Deklaracja ONZ w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania z 1981 r. (ang. *Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief*)³⁹ Zgodnie z Artykułem 2.1. Nikt nie będzie podlegać dyskryminacji ze strony jakiegokolwiek Państwa, instytucji, grupy osób albo osoby na podstawie religii lub innych przekonań. W Artykule 2 par. 2 zdefiniowano również wyrażenie „nietolerancja i dyskryminacja oparta na religii lub przekonaniach” jako oznaczające *jakiegokolwiek rozróżnienie, wykluczenie, ograniczenie lub uprzywilejowanie oparte na religii lub przekonaniach, a mające za swój cel albo za swój skutek zniesienie lub podkopanie uznania, korzystania lub urzeczywistnienia praw człowieka i podstawowych wolności na zasadzie równości*.

Wolność wyznania obejmuje nie tylko religię, ale obejmuje także prawo do myśli, sumienia i przekonań⁴⁰ Jednak nie każde przekonanie wchodzi w zakres wolności wyznania. Przykładowo Komitet Praw Człowieka w sprawie *M.A.B., W.A.T. and J.-A.Y.T. v. Canada* z 25 kwietnia 1994 r.⁴¹ fałszywe

[37] Komitet Praw Człowieka ONZ, *CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion)*, 30 lipca 1993 r., CCPR/C/21/Rev.1/Add.4. Dostępne na: <https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html>.

[38] Deklaracja ONZ dotyczącej praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych przyjęta rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 47/135 z 18 grudnia 1992 r.

[39] Deklaracja ONZ w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania, przyjęta rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 36/55 z 25 listopada 1981 r.

[40] Artykuł 1 Deklaracji ONZ w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania z 1981, A/RES/36/55.

[41] Komitet Praw Człowieka ONZ, *M.A.B., W.A.T. and J.-A.Y.T. v. Canada*, Communication no. 570/1993, 25 kwietnia 1994 r.

praktyki religijne, które w sprawie M.A.B., W.A.T. i J.-A.Y.T. były dystrybucją narkotyku, co nie wchodzi w zakres wolności wyznania.

W sprawach dotyczących dyskryminacji w miejscu pracy poświęcona jest Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy nr 111 w sprawie dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu z 25 czerwca 1958 r.⁴² W szkolnictwie taką rolę pełni Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty z 15 grudnia 1960 r.⁴³ W ramach ONZu przepisy antydyskryminacyjne znajdują się również w Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej (z 7 marca 1966 r.) oraz Konwencji o prawach dziecka (z 20 listopada 1989 r.).

ONZ posiada szereg mechanizmów kontroli, które mogą wpłynąć na państwo dopuszczające się łamania wolności religijnej i innych praw człowieka. Do tych mechanizmów należy Komitet Praw Człowieka powołanego na podstawie Paktu, raporty Specjalnego Sprawozdawcy ds. Nietolerancji Religijnej,⁴⁴ a także raporty i mechanizmy prewencyjne Sekretarza Generalnego i rezolucje Zgromadzenia Ogólnego, grupy robocze i działania kompensacyjne.

Na poziomie regionalnym wolność religijna jest zagwarantowana w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.⁴⁵ Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka z 1969 r.,⁴⁶ Afrykańskiej Karcie Praw Człowieka i Ludów z 1981 r.⁴⁷, Karcie Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej,⁴⁸ Deklaracji Praw Człowieka Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej⁴⁹ oraz Arabskiej Karcie Praw Człowieka.⁵⁰

Ponadto, każdy z regionalnych traktatów praw człowieka zezwala również na pewne ograniczenia w odniesieniu do manifestacji przekonań religijnych w określonych okolicznościach. Afrykański Trybunał Praw Człowieka w wyroku z 26 maja 2017 r. w odniesieniu do Artykułu 8 orzekł, że pewne ograniczenia mogą zostać nałożone w celu utrzymania prawa i porządku, o ile są one zarówno konieczne, jak i uzasadnione.⁵¹ Podobnie Amerykańska Konwencja Praw Człowieka z 1969 r. umożliwia wprowadzenie ograniczeń w zakresie manifestowania religii ze względów bezpieczeństwa publicznego, choć nie ze względów bezpieczeństwa narodowego. Takie manifestacje „mogą podlegać jedynie ograniczeniom przewidzianym przez prawo, które są niezbędne do ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności, lub praw lub wolności innych osób.”⁵² W Artykule 27 Arabskiej Karty Praw Człowieka z kolei dozwolono na ograniczenia przewidziane przez prawo. Warto jednak wziąć pod

[42] Konwencja (nr 111) dotycząca dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu przyjęta w Genewie dnia 25 czerwca 1958 r. (Dz.U. 1961 nr 42 poz. 218).

[43] Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty sporządzona w Paryżu dnia 15 grudnia 1960 r. (Dz.U. 1964, nr 40, poz. 268).

[44] Zob. np. Specjalny Sprawozdawca ds. Nietolerancji Religijnej. Dostępne na: <http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/FramePage/intolerance+En?OpenDocument>.

[45] Art. 9 (1) Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.: “Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief, in worship, teaching, practice and observance.”

[46] Art. 12(1) paragraf 1 Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka z 1969 r. chroni: “freedom to maintain or to change one’s religion or beliefs, and freedom to profess or disseminate one’s religion or beliefs, either individually or together with others, in public or in private.”

[47] Art. 8 Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów z 1981 r.: “Freedom of conscience, the profession and free practice of religion shall be guaranteed. No one may, subject to law and order, be submitted to measures restricting the exercise of these freedoms.”

[48] Art. 2(2) Karty Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej: “ASEAN and its Member States shall act in accordance with the following Principles: (1) respect for the different cultures, languages and religions of the peoples of ASEAN, while emphasising their common values in the spirit of unity in diversity.”

[49] Deklaracja Praw Człowieka Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej: “Every person has the right to freedom of thought, conscience and religion. All forms of intolerance, discrimination and incitement of hatred based on religion and beliefs shall be eliminated.”

[50] Art. 27 Arabskiej Karty Praw Człowieka: “Adherents of every religion have the right to practise their religious observances and to manifest their views through expression, practice or teaching, without prejudice to the rights of others. No restrictions shall be imposed on the exercise of freedom of belief, thought and opinion except as provided by law.”

[51] Afrykański Trybunał Praw Człowieka, *African Commission on Human and Peoples’ Rights v. Kenya*, App. no. 006/2012, wyrok z 26 maja 2017 r.

[52] Art. 12(3) Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka z 1969 r.: “ (...) may be subject only to the limitations prescribed by law that are necessary to protect public safety, order, health, or morals, or the rights or freedoms of others” (tłum. własne).

uwagę, że wielu państwach członkowskich Arabskiej Karty Praw Człowieka szariat jest źródłem prawa krajowego i może nakładać ograniczenia w odniesieniu do wszelkich zachowań uważanych za bluźniercze wobec islamu.

W Europejskiej Konwencji Praw Człowieka ograniczenia przewidziane są w Artykule 9(2): *Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób*. Zakres i granice prawa do manifestowania religii oraz jego ograniczeń są przedmiotem interpretacji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.⁵³ W wyroku *Ivanova v. Bulgaria*⁵⁴ Trybunał potwierdził, że ograniczenia określone w Artykule 9(2) odnoszą się wyłącznie do wolności wyrażania religii lub przekonań i nie rozciągają się na prawo do posiadania wyznania lub przekonań. Religia i wiara są traktowane w prawie europejskim w sposób szeroki i obejmują również nowe religie, jak i szczerze wyznawane przekonania filozoficzne.⁵⁵

Oprócz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Radzie Europy ważną rolę w monitorowaniu przejawów dyskryminacji religijnej w Europie odgrywa Europejska Komisja na rzecz Demokracji poprzez Prawo zwana również Komisją Wenecką (ang. *European Commission for Democracy through Law; the Venice Commission*). Komisja ta składa się z ekspertów, których zadaniem jest działanie na rzecz demokracji, praw człowieka i praworządności. Komisja dokonuje przeglądu prawa krajowego, opracowuje wytyczne i opinie dotyczące między innymi wolności religijnej. Podobnie jak ustalił to Europejski Trybunał Praw Człowieka, Komisja Wenecka jest również zdania, że rządy nie mają prawa oceniać zasadności przekonań religijnych ani sposobów wyrażania tych przekonań i nie mogą dyskryminować osób, których wierzenia religijne uznane są za niezasadne.⁵⁶ W ramach Rady Europy zwalczaniem dyskryminacji ze względu na religię zajmuje się również Komisja Europejska przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (ang. *European Commission against Racism and Intolerance*).

W Unii Europejskiej podobną rolę pełni Karta Unii Europejskiej, która zawiera kilka przepisów chroniących wolność wyznania. Artykuł 10 Karty Unii Europejskiej gwarantuje każdemu wolność myśli, sumienia i religii oraz wolność jej zmanifestowania. Artykuł 10 nie przewiduje żadnych ograniczeń. Artykuł 52 zawiera jednak klauzulę ograniczającą, która ma zastosowanie do wszystkich praw wymienionych w Karcie Unii Europejskiej.

W celu promowania i ochrony wolności religii lub przekonań Rada Unii Europejskiej ustanowiła Wytyczne Unii Europejskiej w sprawie promowania i ochrony wolności religii lub przekonań (ang. *EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief* (dalej: Wytyczne Unii Europejskiej)).⁵⁷ Są one promowane również poza Europą przez Specjalnego Wysłannika Unii Europejskiej ds. Wolności Religii lub Przekonań Poza UE (ang. *EU Special Envoy for Freedom of Religion or Belief outside the EU*) oraz Intergrupę Parlamentu Europejskiego ds. Wolności Religii lub Przekonań i Tolerancji Religijnej (ang. *the European Parliament Intergroup on Freedom of Religion or Belief and Religious Tolerance*). Intergrupa Parlamentu Europejskiego została formalnie uznana przez Parlament w 2015 r., chociaż nie jest oficjalnym organem. Grupa ta wydaje roczne sprawozdanie na temat wolności religii

[⁵³] Zob. np. Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Lautsi and Others v. Italy*, Aplikacja 30814/06 wyrok (18 marca 2011); Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Dahlab v. Switzerland*, Aplikacja 42393/98, decyzja (15 luty 2001); Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Leyla Sahin v. Turkey*, Aplikacja 44774/98 wyrok (10 listopada 2005); Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Belcacemi and Oussar v. Belgium* Aplikacja 37798/13 wyrok (11 lipca 2017).

[⁵⁴] Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Ivanova v. Bulgaria*, Aplikacja 52435/99, wyrok (12 kwietnia 2007), para. 79.

[⁵⁵] Zob. np. Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Leela Förderkreis v. and Others v. Germany* Aplikacja 58911/00, wyrok z 6 listopada 2008, Europejska Komisja Praw Człowieka, *Knudsen v. Norway* Aplikacja 11045/84, decyzja z 8 marca 1985 r., DR 42, s. 258; Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Eweida and Others v. The United Kingdom*, Aplikacje 48420/10, 59842/10, 51671/10 I 36516/10, wyrok z 15 grudnia 2013.

[⁵⁶] Komisja Wenecka, *Interim Joint Opinion (n 2)*, paragraf 54.

[⁵⁷] Rada Unii Europejskiej, *EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief*, Foreign Affairs Council meeting, Luxembourg, 24 czerwca 2013 r., Dostępne na: <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf>.

lub przekonań na świecie, wspiera wdrażanie Wytycznych UE i przeprowadza wizyty krajowe, podczas których współpracuje z urzędnikami państwowymi, podmiotami niepaństwowymi, obrońcami praw człowieka, podmiotami religijnymi i pracownikami naukowymi.

Unia Europejska zobowiązała się do promowania i ochrony wolności religii lub przekonań bez dyskryminacji w dwóch konkluzjach: Konkluzjach w sprawie wolności religii lub przekonań z dnia 16 listopada 2009 r. (ang. *Conclusions on freedom of religion or belief*) oraz Konkluzjach w sprawie nietolerancji, dyskryminacji i przemocy ze względu na religię lub przekonania 21 lutego 2011 r. (ang. *Conclusions on intolerance, discrimination and violence on the basis of religion or belief*). Ponadto zgodnie z Decyzją Ramową Rady z dnia 28 listopada 2008 r., której celem jest zwalczanie niektórych form i przejawów rasizmu oraz ksenofobii za pomocą prawa karnego, państwa członkowskie mają obowiązek stosowania odstrasżających sankcji za wszelkie publiczne podżeganie do przemocy lub nienawiści skierowanej przeciwko grupie osób lub jej członkom zdefiniowanej na podstawie religii lub przekonań.⁵⁸ Równe traktowanie w miejscu pracy wyznawców religii lub przekonań jest przewidziane w unijnej dyrektywie o równym traktowaniu (ang. *EU Equal Treatment Directive*) z 27 listopada 2000 r.⁵⁹

Inną organizacją zajmującą się przeciwdziałaniem dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania w Europie jest Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE; ang. *Organisation for Security and Co-operation in Europe*), która została ustanowiona w celu zapobiegania konfliktom i zarządzania kryzysowego. OBWE powstała podczas Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, która odbyła się w Helsinkach w 1975 r. Istnieją trzy główne dokumenty OBWE dotyczące wolności wyznania: Akt Końcowy z Helsinek,⁶⁰ Dokument końcowy z Wiednia⁶¹ i Dokument końcowy z Kopenhagi.⁶² Aktu Końcowy z Helsinek zobowiązuje państwa członkowskie do poszanowania wolności religijnej uznając, że jest to konieczne dla zapewnienia rozwoju przyjaznych stosunków i współpracy między państwami.⁶³

Dokument końcowy z Wiednia potwierdził obowiązek poszanowania przez państwa wolności myśli, sumienia, religii lub przekonań (zasada 11); podejmowania skutecznych środków w celu zapobiegania i eliminowania dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania (zasada 16.1); oraz podejmowania skutecznych środków w celu ochrony wolności rodziców w zapewnianiu edukacji religijnej i moralnej swoich dzieci zgodnie z ich własnymi przekonaniami (zasada 16.7).

Dyskryminacja jest również niezgodna z polską Konstytucją⁶⁴. Zgodnie z Art. 32 par. 1 *Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne.* Art. 32 par. 2 Konstytucji dodatkowo precyzuje: *Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiegokolwiek przyczyny.* Zakazane jest również istnienie podmiotów niepaństwowych nawołujących do nienawiści. Zgodnie z Artykułem 13 Konstytucji niekonstytucyjne jest istnienie *partii politycznych i innych organizacji odwołujących się w swoich programach do totalitarnych metod i praktyk działania nazizmu, faszyzmu i komunizmu, a także tych, których program lub działalność zakłada lub dopuszcza nienawiść rasową i narodowościową, stosowanie przemocy w celu zdobycia władzy lub wpływu na politykę państwa albo przewiduje utajnienie struktur lub członkostwa.*

[58] Rada Unii Europejskiej, *Council Framework Decision 2008/913/JHA of 28 November 2008 on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law [2008] OJ L328/55.*

[59] Rada Unii Europejskiej, *Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation [2000] OJ L303/16.*

[60] Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, *Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act: Helsinki 1975.*

[61] Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, *Concluding Document of the Vienna Meeting 1986 of Representatives of the Participating States of the Conference on Security and Co-operation in Europe (1989).*

[62] Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE (1990).*

[63] Par. 7 Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, *Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act: Helsinki 1975.*

[64] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483 ze zmianami).

Promowanie nienawiści religijnej jest wyraźnie zabronione w przepisach prawa. Jest to przestępstwo skodyfikowane w polskim kodeksie karnym⁶⁵ w art. 256. par. 1 *Kto publicznie propaguje faszystowski lub inny totalitarny ustrój państwa lub nawołuje do nienawiści na tle różnic narodowościowych, etnicznych, rasowych, wyznaniowych albo ze względu na bezwyznaniowość, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. Zgodnie z paragrafem 2 tego artykułu Tej samej karze podlega, kto w celu rozpowszechniania produkuje, utrwala lub sprowadza, nabywa, przechowuje, posiada, prezentuje, przewozi lub przesyła druk, nagranie lub inny przedmiot, zawierające treść określoną w § 1. Art. 257 kodeksu karnego z kolei wyraźnie zabrania publicznego znieważania wyznawców religii:*

Kto publicznie znieważa grupę ludności albo poszczególną osobę z powodu jej przynależności narodowościowej, etnicznej, rasowej, wyznaniowej albo z powodu jej bezwyznaniowości lub z takich powodów narusza nietykalność cielesną innej osoby, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

Zakaz dyskryminacji w miejscu pracy jest szczegółowo omówiony w Ustawie z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy (dalej: kodeks pracy).⁶⁶ Zgodnie z Art. 18^{3a} kodeksu pracy: *Pracownicy powinni być równo traktowani w zakresie nawiązania i rozwiązania stosunku pracy, warunków zatrudnienia, awansowania oraz dostępu do szkolenia w celu podnoszenia kwalifikacji zawodowych, w szczególności bez względu na płeć, wiek, niepełnosprawność, rasę, religię, narodowość, przekonania polityczne, przynależność związkową, pochodzenie etniczne, wyznanie, orientację seksualną, zatrudnienie na czas określony lub nieokreślony, zatrudnienie w pełnym lub w niepełnym wymiarze czasu pracy. Równe traktowanie opisane w tym paragrafie oznacza niedyskryminowanie w jakikolwiek sposób, bezpośrednio lub pośrednio (par. 2 Art. 18^{3a} kodeksu pracy).*

Pojęcie dyskryminacji bezpośredniej i pośredniej zostało wyjaśnione w paragrafie 3 i 4 Art. 18^{3a} kodeksu pracy. Zgodnie z nimi:

Dyskryminowanie bezpośrednie istnieje wtedy, gdy pracownik z jednej lub z kilku przyczyn określonych w § 1 był, jest lub mógłby być traktowany w porównywalnej sytuacji mniej korzystnie niż inni pracownicy. (Paragraf 3 Art. 18^{3a} kodeksu pracy)

Dyskryminowanie pośrednie istnieje wtedy, gdy na skutek pozornie neutralnego postanowienia, zastosowanego kryterium lub podjętego działania występują lub mogłyby wystąpić niekorzystne dysproporcje albo szczególnie niekorzystna sytuacja w zakresie nawiązania i rozwiązania stosunku pracy, warunków zatrudnienia, awansowania oraz dostępu do szkolenia w celu podnoszenia kwalifikacji zawodowych wobec wszystkich lub znacznej liczby pracowników należących do grupy wyróżnionej ze względu na jedną lub kilka przyczyn określonych w § 1, chyba że postanowienie, kryterium lub działanie jest obiektywnie uzasadnione ze względu na zgodny z prawem cel, który ma być osiągnięty, a środki służące osiągnięciu tego celu są właściwe i konieczne. (Paragraf 4 Art. 18^{3a} kodeksu pracy)

Jako przejawy dyskryminowania kodeks pracy w paragrafie 5 Art. 18^{3a} wymienia również:

- 1) działanie polegające na zachęcaniu innej osoby do naruszenia zasady równego traktowania w zatrudnieniu lub nakazaniu jej naruszenia tej zasady;
- 2) niepożądane zachowanie, którego celem lub skutkiem jest naruszenie godności pracownika i stworzenie wobec niego zastraszającej, wrogiej, poniżającej, upokarzającej lub uwłaczającej atmosfery (molestowanie).

W dalszych przepisach kodeksu pracy znajdują się przykłady dyskryminacji w zatrudnieniu (Art.183b §1 kodeksu pracy):

[⁶⁵] Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. z 2018 r., nr 88, poz. 1600, ze zmianami).

[⁶⁶] Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy (Dz.U. z 2019 r., nr 24, poz. 1040 ze zmianami).

- odmowa nawiązania lub rozwiązanie stosunku pracy
- niekorzystne ukształtowanie wynagrodzenia za pracę lub innych warunków zatrudnienia albo pominięcie przy awansowaniu lub przyznawaniu innych świadczeń związanych z pracą,
- pominięcie przy typowaniu do udziału w szkoleniach podnoszących kwalifikacje zawodowe – chyba że pracodawca udowodni, że kierował się obiektywnymi powodami.

Przepisy prawa krajowego jak i międzynarodowego potwierdzają, że wolność religijna ma kluczowe znaczenie dla ustanowienia i utrzymania wolnych i demokratycznych społeczeństw. Przeciwdziałanie dyskryminacji religijnej chroni ludzi przed nadużyciami i pozwala na korzystanie z innych kategorii praw człowieka. Z tego względu należy przestrzegać wolności religijnej i chronić obywateli przed dyskryminacją religijną, szczególnie jeżeli jest ona powodowana przez instytucje państwowe.

2.2. Instytucjonalna dyskryminacja religijna

Dyskryminacja instytucjonalna będzie obejmowała kierunki polityki państwowej, które tworzą, wprowadzają i utrzymują nierówność. Może ona przybierać różne formy, takie jak uchwalanie dyskryminującego ustawodawstwa i / lub nakładanie nieuzasadnionych ograniczeń na manifestację religii, które nie mieszczą się w zakresie uznaniowym państwa.

Polityka państwa może często rozróżniać pomiędzy różnymi grupami wyznawców. Może się tak dziać z rozmaitych powodów i jeżeli instytucja państwowa nie jest w stanie podać powodu takiego rozróżnienia, może ono stanowić dyskryminację. W przypadku oceny dyskryminacji instytucjonalnej istotnym jest rozważenie proporcjonalności – czy zastosowane środki są najmniej restrykcyjne, czy też dany cel można osiągnąć przy mniej znaczącej (lub żadnej) różnicy w traktowaniu lub braku takiej różnicy.

Jeżeli cel osiągnięty poprzez różnicę w traktowaniu można osiągnąć za pomocą środków innych niż środek, który powoduje różnicę w traktowaniu osób o różnym wyznaniu oznacza to, iż doszło do dyskryminacji instytucjonalnej. Taka ocena będzie dokonywana przez niezależne organy np. sądy. Jeżeli dojdzie do różnic w traktowaniu wyznawców różnych religii przez instytucje państwowe ciężar dowodu powinien spoczywać na państwie w celu wykazania, że rozróżnienie jest uzasadnione i obiektywne. Aby wykazać, że uzasadnienie dla wprowadzenia rozróżnienia jest zasadne, powinno być ono sformułowane w sposób konkretny i określony, gdyż istnieje wiele alternatywnych środków, za pomocą których można by osiągnąć niejasno określony cel.

Instytucjonalna dyskryminacja religijna może przybrać formę ograniczeń wyznawania religii lub praktykowania religii. Te restrykcje państwowe mogą obejmować np.:

- kary za zmianę wyznania (apostazję)
- kary za działalność misjonarską
- kary za obchodzenie świąt religijnych
- prawa przeciwko obrazie uczuć religijnych⁶⁷

[67] Na temat związków praw przeciwko obrazie uczuć religijnych z prześladowaniami religijnymi zob. np. Saiya, N. (2016) Blasphemy and terrorism in the Muslim world, *Terrorism and Political Violence*, 1–19; Hassner R. E. (2011) Blasphemy and Violence, *International Studies Quarterly* 55(1), 23–45; Mahmood Khan A. (2015). How Anti-Blasphemy Laws Engender Terrorism, *Harvard International Law Journal Online* 56, 1–13, dostępne na: http://www.harvardilj.org/wp-content/uploads/Antiblasphemy-Laws_0608.pdf; zob. Grim, B. J. (2012), Laws Penalizing Blasphemy, Apostasy and Defamation of Religion are Widespread, Pew Research Center, dostępne na: <http://www.pewforum.org/2012/11/21/laws-penalizing-blasphemy-apostasy-and-defamation-of-religion-are-widespread/>, który odnotował w 2011 r., że prawie połowa wszystkich krajów na świecie ma prawa przeciw bluźnierstwu, apostazji lub zniesławieniu religii. Zgodnie z Human Rights Committee General Comment No. 34: 'Article 19: Freedoms of opinion and expression' CCPR/C/GC/34 (12 September 2011) '[p]rohibitions of displays of lack of respect for a religion or other belief system, including blasphemy laws, are incompatible with the Covenant, except in the specific circumstances envisaged in article 20, paragraph 2, of the Covenant.' Ten ostatni przepis zabrania popierania nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej, która stanowi podżeganie do dyskryminacji, wrogości lub przemocy.

- kary za praktykowanie religii bez wymaganej rejestracji lub łamanie regulacji prawnych dotyczących praktykowania danej religii.
- zamykanie miejsc kultu religijnego⁶⁸
- brak reprezentacji grup defaworyzowanych na istotnych stanowiskach państwowych⁶⁹,
- uniemożliwianie dostępu członkom grupy defaworyzowanej do zasobów promujących mobilność społeczną⁷⁰,
- promocja dezindywidualizacji i dehumanizacji konkretnej grupy religijnej
- tworzenie kontekstów społecznych i ról społecznych zachęcających do zachowań dyskryminacyjnych.

Te sytuacje opisane powyżej mogą stanowić dyskryminację instytucjonalną. W ekstremalnych przypadkach, jak zaobserwował Komitet Praw Człowieka ONZ, państwo może zainicjować umyślną politykę dyskryminacji religijnej, która może czasem zakończyć się formalnym poparciem dla przemocy wobec grupy dyskryminowanej lub nawet systematyczną organizacją takiej przemocy przez państwo.⁷¹ Jeżeli jednak jakieś rozróżnienie między wyznawcami religii w prawie czy polityce państwowej ma charakter obiektywny, jest uregulowane prawnie, rozsądne, przejrzyste, a zatem, jeśli nie ma na celu dyskryminacji ani jej nie powoduje, wtedy takie rozróżnienie nie będzie stanowiło instytucjonalnej dyskryminacji religijnej.

3. Upředzenia

Upředzenia to niekorzystne reakcje afektywne lub oceny grup i ich członków.⁷² Nie zawsze jest możliwe zapobieganie upředzeniom poprzez prawo, ponieważ upředzenia wiążą się z opiniami. Kiedy jednak niekorzystna reakcja afektywna lub ocena jest wprowadzana w życie, upředzenia jednak mogą prowadzić do znęcania się, dyskryminacji, nierównego traktowania i innych form łatwiejszych do zidentyfikowania.

3.1. Formy upředzeń

Upředzenia mogą przybierać różne formy i nie jest możliwe stworzenie enumeratywnej listy typów upředzeń. Upředzenia mogą być wyraźne i jaskrawe, ale mogą też być niebezpośrednie, pasywne i objawiać się poprzez zaniechanie. Charakterystyczne dla upředzeń jest to, że mają one często kontekst kulturowo-historyczny i mogą być nawet nieuświadomione i automatyczne⁷³. Upředzenia mogą przybierać formę stereotypów, czyli uogólnionych przekonań o grupach i ich członkach. Upředzenia, które dziś oburzają większość społeczeństwa w pewnym kontekście kulturowo-historycznym mogły

[⁶⁸] Zob. Np. Raport Amnesty International na temat zamykania miejsc kultu uwagi na walkę z terroryzmem: Amnesty International (2016). *Upturned lives. The disproportionate impact of France's state of emergency*, Index: EUR 21/3364/2016. Dostępne na: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur21/3364/2016/en/>, s. 25.

[⁶⁹] Lane, J.D., & Wegner, D.M. (1995). The cognitive consequences of secrecy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 114–128; Jackson, J.S. & Inglehart, M.R. (1995). Reverberation theory: Stress and racism in hierarchically structured communities. W S.E. Hobfoll & M. deVries (red.), *Stress and communities: Moving beyond the individual* (s. 353–373). Norwell MA: Kluwer.

[⁷⁰] Fine, M. (2004). The power of the Brown vs. Board of Education decision: Theorizing threats to sustainability. *American Psychologist*, 59, 502–510; Jones, J. (1997). *Prejudice and racism*. New York: McGraw-Hill.

[⁷¹] UN Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief*, 29 December 2014, A/HRC/28/66/, Dostępne na: <http://www.refworld.org/docid/54f432530.html>, paragraf 5.

[⁷²] Eagly, A.H., & Diekmann, A.B. (2005). What is the problem? Prejudice as attitude-in context. W J.F. Dovidio, P. Glick, & L.A. Rudman (red.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (s. 19–35). Malden, MA: Blackwell; Eagly, A.H., & Karau, S.J. (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, 108; Shih, M., Pittinsky, T.L., & Ambady, N. (1999) Stereotype susceptibility: Identity salience and shifts in quantitative performance. *Psychological Science*, 10, s. 80–83.

[⁷³] Jones, J. (1997). *Prejudice and racism*. New York: McGraw-Hill.

być społecznie akceptowane, ale mogą one przybierać również mniej jaskrawe i bardziej współczesne formy. Upředzenia nie muszą być nawet emocją negatywną, mogą być również charakter ambiwalentny lub pozytywny względem danej grupy społecznej, a mogą objawiać się również poprzez reakcję paternalistyczną względem danej osoby lub zazdrość.

Zazwyczaj upředzenia są kierowane względem członków stygmatyzowanych grup, historycznie o niskiej sile strukturalnej⁷⁴ i w kontekście religijnym będą to mniejszości religijne. Upředzenia mogą być jednak stosowane również wobec członków większości religijnej np. względem jakiegoś konkretnego odłamu religijnego lub osób praktykujących aspekt danej religii niepraktykowany przez większość członków religii. Przykładowo badania w Wielkiej Brytanii wykazały, iż katolicy czuli się bardziej dyskryminowani niż protestanci.⁷⁵ Ogólnie rzecz biorąc jednak, protestanci i katolicy doświadczyli mniej upředzeń i dyskryminacji niż wyznawcy innych religii.⁷⁶

3.2. Konsekwencje upředzeń dla społeczeństwa i jednostki

Pomimo iż upředzenia nie zawsze są bezprawne, kultywowanie upředzeń w społeczeństwie może prowadzić do bardzo poważnych konsekwencji jak wykazuje doświadczenie historyczne, takich jak: utrata życia, głębokie konsekwencje społeczne, ekonomiczne i psychologiczne z powodu przemocy, konfliktów etnicznych, a nawet do ludobójstwa⁷⁷.

Upředzenia stwarzają atmosferę strachu przed tym, co może się zdarzyć w danym momencie i strachu przed tym, co może przynieść przyszłość. Konsekwencje upředzeń i dyskryminacji mogą prowadzić pojedyncze osoby, jak i całe społeczności do poczucia bezradności, strachu i bezwartościowości.⁷⁸ a także wprowadzać klimat odrzucenia i strachu.⁷⁹ Niedocenianie przez innych sprawia, że ofiara nie czuje się w pełni człowiekiem, a w skrajnych przypadkach może taka sytuacja może nawet doprowadzić tę osobę do odebrania sobie życia.⁸⁰

Zgodnie z badaniami naukowymi bycie ofiarą upředzeń prowadzi do niekorzystnych skutków poznawczych, afektywnych, motywacyjnych i behawioralnych⁸¹, szczególnie wśród członków stygmatyzowanych grup. Należą do nich:

- podwyższona czujność,

[74] Apfelbaum, E. (1999). Relations of domination and movements for liberation: An analysis of power between groups (Abridged). *Feminism, & Psychology*, 9, 267–272; Blascovich, J., Mendes, W.B., Hunter, S.B., Lickel, B., & Kowai-Bell, N. (2001). Perceiver threat in social interactions with stigmatized others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 253–267.

[75] Hinchliffe, S., Marcinkiewicz, A., Curtice, J. and Omston, R. (2015), Scottish Social Attitudes Survey 2014: Public Attitudes to Sectarianism in Scotland. *ScotCen Social Research*.

[76] Respondenci ankiety uznali żarty o katolikach i protestantach za bardziej akceptowalne niż żarty o muzułmanach, szczególnie jeśli nie obrażały one nikogo, kto je usłyszał, Ibid.

[77] Newman, L.S. & Erber, R. (Eds.) (2002). *Understanding Genocide*. Oxford, UK: Oxford University Press; Dutton, D.G., Boyanowsky, E.O., & Bond, M.H. (2005). Extreme mass homicide: From military massacre to genocide. *Aggression and Violent Behavior*, 10, 437–473; Dyregrov, A., Gupta, L., Gjestad, R., & Mukanoheli, E. (2000). Trauma exposure and psychological reactions to genocide among Rwandan children. *Journal of Traumatic Stress*, 13, 3–21; Staub, E. (1996). Cultural-societal roots of violence: The examples of genocidal violence and of contemporary youth violence in the United States. *American Psychologist*, 51, 117–132.

[78] Feagin, J.R., & Sikes, M.P. (1994). *Living with racism: The black middle-class experience*. Boston, MA: Beacon Press; Fitzgerald, L.F., & Ormerod, A.J. (1993). Breaking the silence: The sexual harassment of women in academia and the workplace. W E.L. Denmark (Ed.), (1993). *Psychology of women: A handbook of issues and theories* (s. 553–581). Westport, CT: Greenwood Press/Greenwood Publishing Group, Inc.; Fitzgerald, L.F., Swan, S., & Fischer, K. (1995). Why didn't she just report him? The psychological and legal implications of women's responses to sexual harassment. *Journal of Social Issues*, 51, 117–138; Rudman, L.A., & Borgida, E. (1995). The afterglow of construct accessibility: The behavioral consequences of priming men to view women as sexual objects. *Journal of Experimental Social Psychology*, 31, 493–517; Waldo, C.R. (1999). Working in a majority context: A structural model of heterosexism as minority stress in the workplace. *Journal of Counseling Psychology*, 46, 218–232.

[79] Niemann, Y.F., & Dovidio, J.F. (2000). Relationship of solo status, academic rank, and perceived distinctiveness to job satisfaction of racial/ethnic minorities. *Journal of Applied Psychology*, 83, 55–71.

[80] Steele, C.M. (1997). A burden of suspicion: How stereotypes, shape the intellectual identities and performance of women and African-Americans. *American Psychologist*, 52, 613–629.

[81] Jennings-Waldstedt, J., Geis, F.L., & Brown, V. (1980). Influence of television commercials on women's self-confidence and independent judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 203–210; Swim, J.K., Hyers, L.L., Cohen, L.L., & Ferguson, M.J.

- zagrożenie stereotypowe,
- gniew,⁸²
- niepokój i depresja,⁸³
- symptomy somatyczne,⁸⁴
- obniżone aspiracje i mniejsze zaufanie do instytucji.⁸⁵

Badania Steele i Aronson ujawniły, nawet, że samo zagrożenie stereotypem może pogorszyć wydajność, nawet jeśli test nie był diagnozą zdolności.⁸⁶

Podsumowanie

W niniejszej taksonomii za kryterium rozróżnienia przyjęto dolegliwość szkody. Z tego względu, jak wykazano wcześniej, taksonomia nie jest wyłączająca i ma charakter płynny tj. wyjątkowo dolegliwa dyskryminacja będzie prześladowaniem, a uprzedzenia mogą przerodzić się w czyny karalne, a nawet ludobójstwo. Podział został oparty głównie o prawo międzynarodowe i krajowe w zakresie definicji prześladowania i dyskryminacji. Uprzedzenia nie muszą objawiać się jako niezgodne z prawem i ta część raportu została opracowana w oparciu o dorobek naukowy socjologii i psychologii. Na podstawie przepisów prawa wyodrębniono następujące przykłady prześladowań: ludobójstwo, tortury, zabójstwa, mutylacja, przemoc fizyczna, seksualna, ekonomiczna i psychiczna, podpalenia, dewastacja miejsc kultu religijnego, całkowite uniemożliwianie podjęcia pracy, porwania, kradzież mienia, przymusowe małżeństwa z wyznawcami innej religii, monitorowanie, brak prawa odwołania się do sądu, zabójstwa pozasądowe, wymuszone zaginięcia, oraz niewolnictwo.

W oparciu o prawne definicje dyskryminacji można wymienić nasypujące jej przykłady: ograniczenia wolności religijnej, zakaz noszenia symboli religijnych, uniemożliwianie korzystania z usług publicznych, kary za apostazję, kary za działalność misjonarską, kary za udział w celebracji religijnej, wygórowany podatek, który utrudnia normalne funkcjonowanie wspólnoty religijnej, nakładanie restrykcyjnych warunków na budowę miejsc kultu, zwolnienie z pracy, odmowa nawiązania lub rozwiązanie stosunku pracy, niekorzystne ukształtowanie wynagrodzenia za pracę lub innych warunków zatrudnienia, pominięcie przy awansowaniu lub przyznawaniu innych świadczeń związanych z pracą, pominięcie przy typowaniu do udziału w szkoleniach podnoszących kwalifikacje zawodowe, brak reprezentacji grup defaworyzowanych na stanowiskach, brak dostępu do zasobów promujących mobilność społeczną, tworzenie kontekstów i ról społecznych zachęcających do zachowań dyskryminacyjnych.

(2001). Everyday sexism: Evidence for its incidence, nature, and psychological impact from three daily diary studies. *Journal of Social Issues*, 57, 31–53.

[82] Swim, J.K., Hyers, L.L., Cohen, L.L., & Ferguson, M.J. (2001). Everyday sexism: Evidence for its incidence, nature, and psychological impact from three daily diary studies. *Journal of Social Issues*, 57, 31–53; Landrine, H., Klonoff, E.A., Gibbs, J., Manning, V., & Lund, M. (1995). Physical and psychiatric correlates of gender discrimination: An application of the schedule of sexist events. *Psychology of Women Quarterly*, 19, 473–492.

[83] Swim, J.K., Hyers, L.L., Cohen, L.L., & Ferguson, M.J. (2001). Everyday sexism: Evidence for its incidence, nature, and psychological impact from three daily diary studies. *Journal of Social Issues*, 57, 31–53; Klonoff, E.A., Landrine, H., & Ullman, J.B. (1999). Racial discrimination and psychiatric symptoms among Blacks. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 5, 329–339;

[84] Klonoff, E.A., Landrine, H., & Campbell, R. (2000). Sexist discrimination may account for well-known gender differences in psychiatric symptoms. *Psychology of Women Quarterly*, 24, 93–99; Klonoff, E.A., Landrine, H., & Ullman, J.B. (1999). Racial discrimination and psychiatric symptoms among Blacks. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 5, 329–339; Landrine, H., Klonoff, E.A., Gibbs, J., Manning, V., & Lund, M. (1995). Physical and psychiatric correlates of gender discrimination: An application of the schedule of sexist events. *Psychology of Women Quarterly*, 19, 473–492.

[85] Schmader, T., Major, B., & Gramzow, R.H. (2001). Coping with ethnic stereotypes, in the academic domain: Perceived injustice and psychological disengagement. *Journal of Social Issues*, 57, 93–111; Mendoza Denton, R., Downey, G., Purdie, V.J., Davis, A., & Pietrzak, J. (2002). Sensitivity to status-based rejection: Implications for African American students' college experience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 896–918.

[86] Steele, C.M., & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 797–811.

W tym opracowaniu za uprzedzenia uznano te afektywne reakcje, które niekoniecznie są lub nie są zabronione przez prawo: wyśmiewanie, upokarzanie, przemoc werbalna, mikroagresje, odrzucenie, dokuczanie, wyzywanie, stereotypizowanie, niesprawiedliwe lub wrogie traktowanie, ignorowanie oraz izolowanie. Te trzy typy działań wymierzonych przeciwko wyznawcom religii (prześladowanie, dyskryminacja oraz uprzedzenia) wraz z ich przykładami znajdują się poniżej w Tabeli 1.

Tabela 1. Taksonomia działań wymierzonych przeciwko wyznawcom religii z potencjalnymi przykładami.

Prześladowania	Dyskryminacja	Uprzedzenia
<ul style="list-style-type: none"> - ludobójstwo - tortury - zabójstwa - mutilacja - przemoc fizyczna, seksualna, ekonomiczna i psychiczna - podpalenia - dewastacja miejsc kultu religijnego - całkowite uniemożliwienie podjęcia pracy - porwania - zabójstwa pozasądowe - kradzież mienia - przymusowe małżeństwa z wyznawcami innej religii - monitorowanie - brak prawa odwołania się do sądu - wymuszone zaginięcia - niewolnictwo 	<ul style="list-style-type: none"> - ograniczenia wolności religijnej - zakaz noszenia symboli religijnych - uniemożliwianie korzystania z usług publicznych - kary za apostazję - kary za działalność misjonarską - kary za udział w celebracji religijnej - wygórowany podatek, który utrudnia normalne funkcjonowanie wspólnoty religijnej - nakładanie restrykcyjnych warunków na budowę miejsc kultu - zwolnienie z pracy - odmowa nawiązania lub rozwiązanie stosunku pracy - niekorzystne ukształtowanie wynagrodzenia za pracę lub innych warunków zatrudnienia - pominięcie przy awansowaniu lub przyznawaniu innych świadczeń związanych z pracą, - pominięcie przy typowaniu do udziału w szkoleniach podnoszących kwalifikacje zawodowe - brak reprezentacji grup defaworyzowanych na stanowiskach - brak dostępu do zasobów promujących mobilność społeczną, - tworzenie kontekstów i ról społecznych zachęcających do zachowań dyskryminacyjnych 	<ul style="list-style-type: none"> - wyśmiewanie - upokarzanie - przemoc werbalna - mikroagresje - odrzucenie - dokuczanie - wyzywanie - stereotypizowanie - niesprawiedliwe lub wrogie traktowanie - ignorowanie - izolowanie

Jak pisze H. Luostarinen „wyobrażenie wroga” (ang. „enemy image”) to przekonanie pewnej grupy, że jej bezpieczeństwo i podstawowe wartości są bezpośrednio i poważnie zagrożone przez inną grupę.⁸⁷ To wyobrażenie, jak tłumaczy Luostarinen, to nie tylko poczucie antypatii, ale zawsze obejmuje możliwość dokonania aktów przemocy.⁸⁸ Prześladowanie, dyskryminacja i uprzedzenia, omówione w niniejszym raporcie, to konkretne działania (lub zaniechania) wymierzone przeciwko wyznawcom religii i nie obejmują one krytyki religii. Powyższa taksonomia ma na celu uporządkowanie terminologii, aby pomóc w opracowaniu adekwatnej reakcji na te zachowania.

[⁸⁷] Luostarinen, H. (1989). Finnish Russophobia: the story of an enemy image. *Journal of Peace Research* 26(2), s. 123–137.

[⁸⁸] Ibid.

Bibliografia

Akty Prawne

Akty Prawa Międzynarodowego

- Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów z 1981 r.
- Amerykańska Konwencji Praw Człowieka z 1969 r.
- Arabska Karta Praw Człowieka z 2004 r.
- Deklaracja ONZ dotyczącej praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych przyjęta rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 47/135 z 18 grudnia 1992 r.
- Deklaracja ONZ w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania, przyjęta rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 36/55 z 25 listopada 1981 r.
- Deklaracja Praw Człowieka Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej z 1967 r.
- Karta Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej z 1967 r.
- Konwencja (nr 111) dotycząca dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu przyjęta w Genewie dnia 25 czerwca 1958 r. (Dz.U. 1961 nr 42 poz. 218).
- Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r. (Dz.U. z 1991 r., nr 119, poz. 515).
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284 i 285 ze zmianami).
- Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karaniami przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1984 r. (Dz.U. z 1989 r., nr 63, poz. 378).
- Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty sporządzona w Paryżu dnia 15 grudnia 1960 r. (Dz.U. 1964, nr 40, poz. 268).
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r. (Dz.U. z 1977 r., nr 38 poz. 167),
- Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, *Concluding Document of the Vienna Meeting 1986 of Representatives of the Participating States of the Conference on Security and Co-operation in Europe* (1989).
- Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, *Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act: Helsinki 1975*.
- Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, *Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act: Helsinki 1975*.
- Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE* (1990).
- Rada Unii Europejskiej, *Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation [2000] OJ L303/16*.
- Rada Unii Europejskiej, *Council Framework Decision 2008/913/JHA of 28 November 2008 on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law [2008] OJ L328/55*.

Akty Prawa Krajowego

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483 ze zmianami).
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2006 r. nr 234, poz. 1695, ze zmianami).
- Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy (Dz.U. z 2019 r., nr 24, poz. 1040 ze zmianami).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. z 2018 r., nr 88, poz. 1600, ze zmianami).

Orzecznictwo

- Afrykański Trybunał Praw Człowieka, *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Kenya*, App. no. 006/2012, wyrok z 26 maja 2017 r.
- Europejska Komisja Praw Człowieka, *Knudsen v. Norway* Aplikacja 11045/84, decyzja z 8 marca 1985 r., DR 42.
- Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Belcacemi and Oussar v. Belgium* Aplikacja 37798/13 wyrok (11 lipca 2017).
- Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Dahlab v Switzerland*, Aplikacja 42393/98, decyzja (15 luty 2001). Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Leyla Sahin v Turkey*, Aplikacja 44774/98 wyrok (10 listopada 2005).
- Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Eweida and Others v. The United Kingdom*, Aplikacje 48420/10, 59842/10, 51671/10 I 36516/10), wyrok z 15 grudnia 2013.
- Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Ivanova v. Bulgaria*, Aplikacja 52435/99), wyrok (12 kwietnia 2007).
- Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Lautsi and Others v. Italy*, Aplikacja 30814/06 wyrok (18 marca 2011).
- Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Leela Förderkreis v. and Others v. Germany* Aplikacja 58911/00), wyrok z 6 listopada 2008.
- Komitet Praw Człowieka ONZ, *M.A.B., W.A.T. and J.-A.Y.T. v. Canada*, Communication no. 570/1993, 25 kwietnia 1994 r.

Literatura

- Allen, C., Isakjee, A. And Young, O. (2013), *Understanding the Impact of Anti-Muslim Hate on Muslim Women*, Birmingham: University of Birmingham.
- Amnesty International (2016). *Upturned lives. The disproportionate impact of France's state of emergency*, Index: EUR 21/3364/2016. Dostępne na: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur21/3364/2016/en/>.
- Apfelbaum, E. (1999). Relations of domination and movements for liberation: An analysis of power between groups (Abridged). *Feminism, & Psychology*, 9, 267–272.
- Bishop of Truro, *Bishop of Truro's Independent Review for the Foreign Secretary of FCO Support for Persecuted Christians. Interim Report*.
- Blascovich, J., Mendes, W.B., Hunter, S.B., Lickel, B., & Kowai-Bell, N. (2001). Perceiver threat in social interactions with stigmatized others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 253–267.
- Dovidio, J.F., Brigham J.C., Johnson B.T., Gaertner S.L. (1996) *Stereotyping, prejudice and discrimination: Another look*. W: C.N. Macrae, C. Stangor, i M. Hewstone (red.), *Stereotypes and stereotyping* (s. 276–319). New York: Guilford;
- Dyregrov, A., Gupta, L., Gjestad, R., & Mukanoheli, E. (2000). Trauma exposure and psychological reactions to genocide among Rwandan children. *Journal of Traumatic Stress*, 13, 3–21.
- Eagly, A.H., & Diekmann, A.B. (2005). What is the problem? Prejudice as attitude-in context. W J.F. Dovidio, P. Glick, & L.A. Rudman (red.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (s. 19–35).
- Feagin, J.R., & Sikes, M.P. (1994). *Living with racism: The black middle-class experience*. Boston, MA: Beacon Press.
- Fine, M. (2004). The power of the Brown vs. Board of Education decision: Theorizing threats to sustainability. *American Psychologist*, 59, 502–510.
- Fiske, S.T. (1998). *Stereotyping, prejudice, and discrimination*. W: D.T. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey (red.), *The handbook of social psychology* (Vol. 2, 4 Wyd., s. 357–411). New York: McGraw-Hill.
- Fitzgerald, L.F., & Ormerod, A.J. (1993). Breaking the silence: The sexual harassment of women in academia and the workplace. W F.L. Denmark (Ed.), (1993). *Psychology of women: A handbook of issues and theories* (s. 553–581). Westport, CT: Greenwood Press/Greenwood Publishing Group, Inc.

- Fitzgerald, L.F., Swan, S., & Fischer, K. (1995). Why didn't she just report him? The psychological and legal implications of women's responses to sexual harassment. *Journal of Social Issues*, 51, 117–138.
- Goodwin – Gill G.S., *The Refugee in International Law*, Oxford 1996.
- Grim, B. J. (2012), Laws Penalizing Blasphemy, Apostasy and Defamation of Religion are Widespread, Pew Research Center, Dostępne na: <http://www.pewforum.org/2012/11/21/laws-penalizing-blasphemy-apostasy-and-defamation-of-religion-are-widespread/>.
- Hassner R. E. (2011) Blasphemy and Violence, *International Studies Quarterly* 55(1), 23–45.
- Hinchliffe, S., Marcinkiewicz, A., Curtice, J. and Omston, R. (2015), Scottish Social Attitudes Survey 2014: Public Attitudes to Sectarianism in Scotland. *ScotCen Social Research*.
- Human Rights Committee General Comment No. 34: 'Article 19: Freedoms of opinion and expression' CCPR/C/GC/34 (12 września 2011).
- Jackson, J.S. & Inglehart, M.R. (1995). Reverberation theory: Stress and racism in hierarchically structured communities. W S.E. Hobfoll & M. deVries (red.), *Stress and communities: Moving beyond the individual* (s. 353–373). Norwell MA: Kluwer.
- Jennings-Waldstedt, J., Geis, F.L., & Brown, V. (1980). Influence of television commercials on women's self-confidence and independent judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 203–210.
- Jones, J. (1997). *Prejudice and racism*. New York: McGraw-Hill.
- Kessler, R.C.. (2000) Posttraumatic stress disorder: The burden to the individual and society, *Journal of Clinical Psychiatry* 61.
- Klonoff, E.A., Landrine, H., & Campbell, R. (2000). Sexist discrimination may account for well-known gender differences in psychiatric symptoms. *Psychology of Women Quarterly*, 24, 93–99.
- Klonoff, E.A., Landrine, H., & Ullman, J.B. (1999). Racial discrimination and psychiatric symptoms among Blacks. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 5, 329–339.
- Komisja Wenecka, *Interim Joint Opinion (n 2)*, paragraf 54.
- Komitet Praw Człowieka ONZ, *CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion)*, 30 lipca 1993 r., CCPR/C/21/Rev.1/Add.4. Dostępne na: <https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html>.
- Krippner, S., & McIntyre, T.M. (2003). *The psychological impact of war trauma on civilians: An international perspective*. Westport, CT: Praeger Publishers/ Greenwood Publishing Group;
- Krug E.G., L.L. Dahlberg, J.A. Mercy, A.B. Zwi i Lozano R., *World report on violence and health*, World Health Organization, Genewa 2002., Dostępne na: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42495/9241545615_eng.pdf?sequence=1.
- Landrine, H., Klonoff, E.A., Gibbs, J., Manning, V., & Lund, M. (1995). Physical and psychiatric correlates of gender discrimination: An application of the schedule of sexist events. *Psychology of Women Quarterly*, 19, 473–492.
- Landrine, H., Klonoff, E.A., Gibbs, J., Manning, V., & Lund, M. (1995). Physical and psychiatric correlates of gender discrimination: An application of the schedule of sexist events. *Psychology of Women Quarterly*, 19, 473–492.
- Lane, J.D., & Wegner, D.M. (1995). The cognitive consequences of secrecy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 114–128.
- Lott, B., Maluso, D. (1995). *The social psychology of interpersonal discrimination*. New York: Guilford Press.
- Luostarinen, H. (1989). Finnish Russophobia: the story of an enemy image. *Journal of Peace Research* 26(2), s. 123–137.
- Mahmood Khan A. (2015). How Anti-Blasphemy Laws Engender Terrorism, *Harvard International Law Journal Online* 56, 1–13 Dostępne na: http://www.harvardilj.org/wp-content/uploads/Antiblasphemy-Laws_0608.pdf.
- Malden, MA: Blackwell; Eagly, A.H., & Karau, S.J. (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, 108.

- Mautino, K.S. (2001). Health issues among detained immigrants *Journal of Immigrant Health* 3.
- Mendoza Denton, R., Downey, G., Purdie, V.J., Davis, A., & Pietrzak, J. (2002). Sensitivity to status-based rejection: Implications for African American students' college experience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 896–918.
- Moulin, D. (2016). Reported Experiences of Anti-Christian Prejudice among Christian Adolescents in England, *Journal of Contemporary Religion*, 31:2, 223–238.
- Newman, L.S. & Erber, R. (Eds.) (2002). *Understanding Genocide*. Oxford, UK: Oxford University Press; Dutton, D.G., Boyanowsky, E.O., & Bond, M.H. (2005). Extreme mass homicide: From military massacre to genocide. *Aggression and Violent Behavior*, 10, 437– 473.
- Niemann, Y.F., & Dovidio, J.F. (2000). Relationship of solo status, academic rank, and perceived distinctiveness to job satisfaction of racial/ethnic minorities. *Journal of Applied Psychology*, 83, 55–71.
- Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *Refugee Status Determination Identifying who is a refugee*, Genewa 2005, Dostępne na: <https://www.unhcr.org/uk/publications/legal/43144dc52/self-study-module-2-refugee-status-determination-identifying-refugee.html>;
- Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Genewa 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.
- Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *Refugee Status Determination Identifying who is a refugee*, Genewa 2005. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/uk/publications/legal/43144dc52/self-study-module-2-refugee-status-determination-identifying-refugee.html>.
- Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Genewa 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.
- Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Genewa 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.
- Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Genewa 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.
- Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Genewa 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.
- Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR's Guidelines on International Protection: Religion-Based Refugee Claims under Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, Genewa 2004, HCR/GIP/04/06. Dostępne na: <https://www.unhcr.org/40d8427a4.pdf>.
- Pham, P.N., Weinstein, H.M., & Longman, T. (2004). Trauma and PTSD symptoms in Rwanda: Implications for attitudes towards justice and reconciliation *Journal of the American Medical Association* 292.
- Rada Unii Europejskiej, *EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief*, Foreign Affairs Council meeting, Luxembourg, 24 czerwca 2013 r., Dostępne na: <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf>.
- Ramji-Nogales, J., Schoenholtz, A.I. i Schrag, P.G., (2007). Refugee Roulette: Disparities in Asylum Adjudication, 60 *Stanford Law Review* 295; Rempell S., (2013). Defining Persecution, *Utah Law Review* 283.
- Rempell S., (2013). Defining Persecution, *Utah Law Review* 283.
- Rempell, S., (2008). Credibility Assessments and the REAL ID Act's Amendments to Immigration Law, 44 *Texas International Law Journal* 185.

- Rudman, L.A., & Borgida, E. (1995). The afterglow of construct accessibility: The behavioral consequences of priming men to view women as sexual objects. *Journal of Experimental Social Psychology*, 31, 493–517.
- Saiya, N. (2016) Blasphemy and terrorism in the Muslim world, *Terrorism and Political Violence*, 1–19.
- Schmader, T., Major, B., & Gramzow, R.H. (2001). Coping with ethnic stereotypes, in the academic domain: Perceived injustice and psychological disengagement. *Journal of Social Issues*, 57, 93–111.
- Schrott R., *Christianophobia: A Faith Under Attack*, Erbury Publishing 2012.
- Shih, M., Pittinsky, T.L., & Ambady, N. (1999) Stereotype susceptibility: Identity salience and shifts in quantitative performance. *Psychological Science*, 10.
- Special Rapporteur on freedom of religion or belief, *Interim report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief A/71/269*, 2 sierpnia 2016. Dostępne na: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Religion/A-71-269_en.pdf.
- Staub, E. (1996). Cultural-societal roots of violence: The examples of genocidal violence and of contemporary youth violence in the United States. *American Psychologist*, 51, 117–132.
- Steele, C.M. (1997). A burden of suspicion: How stereotypes, shape the intellectual identities and performance of women and African-Americans. *American Psychologist*, 52, 613–629.
- Steele, C.M., & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 797–811.
- Swim, J.K., Hyers, L.L., Cohen, L.L., & Ferguson, M.J. (2001). Everyday sexism: Evidence for its incidence, nature, and psychological impact from three daily diary studies. *Journal of Social Issues*, 57, 31–53.
- UN Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief*, 29 grudnia 2014, A/HRC/28/66/. Dostępne na: <http://www.refworld.org/docid/54f432530.html>.
- UN Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief*, 29 December 2014, A/HRC/28/66/, Dostępne na: <http://www.refworld.org/docid/54f432530.html>.
- Waldo, C.R. (1999). Working in a majority context: A structural model of heterosexism as minority stress in the workplace. *Journal of Counseling Psychology*, 46, 218–232.